

The Government's Responsibility for Educational Planning Based on Jurisprudential Rules^۱

Alireza Janali-Zadeh Chenari^{۱✉}, Majid Toroghi^۲, Mohammad-Hadi Fazel^۳

^۱. Corresponding author Graduate of the Qom Islamic Seminary, Qom, Iran. Email: janalizadeh۳۱۲@gmail.com

^۲. Assistant Professor, Department of Educational Jurisprudence, Faculty of Jurisprudence, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: majidtoroghi۴۰@gmail.com

^۳. Advanced and Advanced Research Levels (Kharij) of the Qom Islamic Seminary, Qom, Iran. Email: fazelmhadi۴۰@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received ۳۰ March ۲۰۲۶

Received in revised form ۲۱
April ۲۰۲۶

Accepted ۱۳ June ۲۰۲۶

Available online ۲۱ September
۲۰۲۶

Keywords:

Educational Planning,
Islamic Government,
Islamic Jurisprudence and
Government,
Educational Jurisprudence,
Systemic Jurisprudence.

ABSTRACT

Objective: The educational system of every society provides the foundation for realizing its religious, ethical, and social objectives and constitutes one of the fundamental factors in the development of the country. Achieving these objectives requires educational planning that is commensurate with the needs of society. Given the capacity and authority of the Islamic government to accomplish this task, this study aims to answer the central question of what responsibility the government bears for educational planning based on jurisprudential rules.

Method: This study employs a descriptive-analytical method, drawing on library-based sources and examining the jurisprudential rules related to the government's responsibility for educational planning in accordance with the Shiite method of ijtihad.

Results: The rule of guidance (Qā'idat al-Hidāyah), the obligation to preserve the social order (wujūb ḥifẓ al-nizām), defense of Muslims, preservation of the dignity of Muslims, and the obligation to disseminate knowledge, within the framework of individual jurisprudence, indicate the collective obligation (wājib kifā'ī) of educational planning, since institutions such as religious scholars and the family also bear responsibilities in this regard. Within the framework of governmental jurisprudence, educational system-building to meet the needs of society is obligatory and falls upon the government and its educational institutions and components. At the macro level, educational planning encompasses identifying the existing situation, recognizing strengths and weaknesses, selecting objectives and policies, determining priorities, and preparing an implementation plan.

Conclusion: Within the framework of governmental jurisprudence, the Islamic government bears responsibility for educational system-building and planning in order to meet the needs of society. The obligation of educational planning applies to legally obligatory matters and matters of concern to society, while planning beyond these areas is recommended. Moreover, under circumstances such as the needs of the Islamic society for the preservation of the social order, educational planning becomes obligatory.

Cite this article: Alireza Janali-Zadeh Chenari^۱, Majid Toroghi & Mohammad-Hadi Fazel^۳. (۲۰۲۶). The Government's Responsibility for Educational Planning Based on Jurisprudential Rules. *Educational Jurisprudence Studies*, ۱۲(۲۰), ۱-۲۰. <https://doi.org/1۰.۲۲۰۳۴/mft.۲۰۲۶.۲۲۴۶۷.۱۴۹۴>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

The necessity of planning is strongly emphasized in Islam, and Islamic sources abound with references to the importance of planning across various spheres of life. The Holy Quran places great emphasis on the planned and purposeful nature of the cosmos, stating: “And We did not create the heaven and the earth and that between them in play” (Quran ٢١:١٦). The fact that the creation of the heavens and the earth—despite their vastness and diversity—is not without purpose signifies that God Almighty has a plan and a specific purpose for all created beings. Beyond the act of creation itself, the management and governance of the universe are also conducted according to a plan: “Indeed, your Lord is God who created the heavens and the earth in six days” (A'raf ٧:٥٤). The aforementioned verses indicate that everything—from the most minute creatures to the greatest pillars of the cosmos—adheres to a plan and pursues a singular purpose.

Given that the management of human society is meant to align with the “optimal order” governing the universe, if such management lacks planning and fails to harmonize with the governance of the cosmos, it cannot effectively administer the social order in alignment with the universal system and becomes susceptible to decline. Rulers and administrators have a critical need for planning in the organization of societal affairs. Therefore, since the responsibility for managing an Islamic society rests with the government, the necessity of planning—to advance overarching social goals and meet the community's needs across various sectors, including education and upbringing—becomes evident. In other words, by virtue of innate disposition and nature, human beings require social life; human society, in turn, requires law and an entity to enforce it—namely, the government—making government an essential component of social existence. Furthermore, the diverse needs inherent in social life—spanning political, judicial, social, and economic spheres, as well as areas such as education—underscore the necessity of planning. Naturally, the greater the capacity and scope of influence possessed by educational agents and institutions, the more extensive their responsibilities become; consequently, the government represents the supreme embodiment of this role.

The premise of the present study is that Islam offers a comprehensive program for guiding humanity across various spheres, with education and upbringing serving as key channels for this purpose, and that, by leveraging the immense capacity and dynamism of Islamic jurisprudence, one can determine the government's obligations regarding these diverse affairs. Accordingly, by examining jurisprudential principles within the context of the educational planning process, one can derive the religious ruling regarding the government's obligations. In other words, this study investigates the process of educational planning—specifically concerning governmental duties—through the lens of jurisprudential principles.

Method

The study examines the process of educational planning, specifically governmental duties, through the lens of jurisprudential principles. By drawing upon Islamic jurisprudential

principles and considering the process of educational planning, it seeks to determine the religious ruling concerning the obligations of the government.

Results

The Islamic government—by virtue of holding the office of governance and possessing the requisite authority—bears the responsibility for educating and instructing the members of society. Within the framework of individual jurisprudence, this governmental obligation is articulated in terms of the ruler's own religious accountability and knowledge. This implies that the government's duty to educate is a *wajib kifa'i* (a collective obligation), as other entities—such as religious scholars, parents, and the general body of religiously accountable individuals—also share this responsibility. Thus, if any one of these entities fulfills the duty, the obligation is lifted from the others. If the task of education and instruction falls solely within the government's purview, it becomes an individual obligation (*wajib-e 'ayni*) for the government, albeit in a secondary or consequential sense.

However, within the framework of the jurisprudence of governance, the obligation rests not upon an individual person but upon the government as a social legal entity. This is due to the necessity of meeting a societal need through the establishment of an educational system and the government's requisite authority (*mabsut al-yad*) to implement overarching educational objectives. Of course, the necessity of educational planning relates to matters that are obligatory and of immediate practical concern to society; beyond that specific scope, it is generally regarded as a recommended act. However, circumstances—such as the Islamic society's need to preserve the social order—may elevate it to the level of an obligation.

Given that educational planning entails making decisions regarding the future of education and leads to economic, social, cultural, and political development as well as the fulfillment of societal needs, the Ministry of Education, as the authority responsible for the government's educational system, is tasked with macro-level educational planning covering the span from primary through secondary education. This process entails defining the current state by gathering necessary system data and reviewing past performance, identifying the system's strengths and weaknesses through analyzing and interpreting the collected data, and formulating a plan. These steps essentially involve transitioning from the status quo to the desired state within the educational system. The implementation plan constitutes the operational roadmap and the measures to be undertaken in the future.

Conclusions

The Islamic government, by virtue of its position as the governing authority and its requisite capacity to act, bears responsibility for educating and instructing members of society and for establishing and planning the educational system in order to meet societal needs. Within individual jurisprudence, this responsibility constitutes a collective obligation because other entities, including religious scholars, parents, and religiously accountable individuals, also share the duty. Within the framework of governmental jurisprudence, however, the obligation belongs to the government as a social legal entity, given its responsibility for meeting societal

needs through educational system-building and its authority to implement overarching educational objectives.

Educational planning is obligatory with respect to matters that are obligatory and of immediate practical concern to society, while planning beyond this scope is generally recommended. Nevertheless, circumstances such as the Islamic society's need to preserve the social order may render educational planning obligatory. Given the importance of establishing a sound foundation for educational planning, the Ministry of Education must directly undertake planning and policymaking. However, because the Ministry cannot guarantee immediate employment for graduates, the actual implementation of these plans may be delegated to the private sector, provided that the Ministry exercises oversight to ensure that educational objectives are achieved.

وظیفه‌مندی حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی با استناد به قواعد فقهی

علیرضا جانعلی زاده چناری^۱، مجید طرقي^۲، محمدهادی فاضل^۳

۱. دانش آموخته حوزه علمیه قم، (نویسنده مسئول) قم، ایران، رایانامه: janalizadeh313@gmail.com

۲. استادیار، گروه فقه تربیت، مجتمع فقه، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: majidtoroghi40@gmail.com

۳. سطوح عالی و خارج، حوزه علمیه قم، قم، ایران. رایانامه: fazelmhadi40@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: نظام آموزشی هر جامعه، بستر تحقق اهداف دینی، اخلاقی و اجتماعی و یکی از عوامل اساسی توسعه کشور است. تحقق این اهداف، مستلزم برنامه‌ریزی آموزشی متناسب با نیازهای جامعه است. با توجه به توانایی و اقتدار حکومت اسلامی در تحقق این امر، هدف این پژوهش پاسخ به این سؤال اصلی است که وظیفه‌مندی حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی با استناد به قواعد فقهی چیست؟

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰

روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بر اساس شیوه اجتهادی شیعه، قواعد فقهی مرتبط با وظیفه حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی را بررسی کرده است.

یافته‌ها: قاعده هدایت، وجوب حفظ نظام، دفاع از مسلمانان، حفظ عزت مسلمین و وجوب نشر علم، در رویکرد فقه فردی، بر وجوب کفایی برنامه‌ریزی آموزشی دلالت دارند؛ زیرا نهادهایی همچون علما و خانواده نیز در این زمینه وظیفه دارند. در رویکرد فقه حکومت، نظام‌سازی آموزشی برای تأمین نیازهای جامعه واجب بوده و بر عهده حکومت و مجموعه عناصر آموزشی آن است. برنامه‌ریزی آموزشی در سطح کلان شامل تبیین وضع موجود، شناخت نقاط ضعف و قوت، انتخاب اهداف و خط‌مشی‌ها، تعیین اولویت‌ها و تهیه برنامه اجرایی است.

کلیدواژه‌ها:

برنامه ریزی آموزشی،

حکومت اسلامی،

فقه و حکومت،

فقه تربیتی،

فقه نظام.

نتیجه‌گیری: حکومت اسلامی در چارچوب فقه حکومتی، نسبت به نظام‌سازی و برنامه‌ریزی آموزشی برای تأمین نیازهای جامعه وظیفه دارد. وجوب برنامه‌ریزی آموزشی به احکام الزامی و مبتلا به جامعه اختصاص دارد و در موارد فراتر از آن، مستحب است؛ همچنین در شرایطی مانند نیاز جامعه اسلامی برای حفظ نظام اجتماعی، این برنامه‌ریزی به حکم وجوب می‌رسد.

استناد: جانعلی زاده چناری، علیرضا، طرقي، مجید و فاضل، محمدهادی (۱۴۰۵). وظیفه‌مندی حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی با استناد به قواعد فقهی، *مطالعات فقه*

<https://doi.org/10.22024/mft.2026.22467.1494>

تربیتی، ۱۳ (۲۵)، ۱-۲۰.

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

ضرورت برنامه‌ریزی در دین اسلام مورد تأکید فراوان قرار گرفته و منابع اسلامی سرشار از توجه به برنامه‌ریزی در امور مختلف است. قرآن کریم بر برنامه‌ریزی و هدفمند بودن نظام هستی تأکید فراوان کرده و می‌فرماید: «وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ» (انبیاء: ۱۶) بیهوده نبودن آفرینش آسمان و زمین با همه پراکندگی و وسعت خود دلالت بر هدف دار بودن و برنامه‌ریزی خداوند متعال برای موجودات است. علاوه بر آفرینش، مدیریت جهان هستی و عالم خلقت بر اساس برنامه‌ریزی است. «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» (اعراف: ۵۴) همچنین آمده است: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (بقره: ۱۶۴) از آیات مذکور برداشت می‌شود که از ریزترین موجودات تا بزرگ‌ترین ارکان عالم هستی، هر کدام از برنامه ریزی تبعیت نموده و هدف واحدی را دنبال می‌کنند. با توجه به اینکه مدیریت جامعه انسانی، در راستای نظام احسن حاکم بر عالم است، اگر هماهنگ با مدیریت جهان هستی نبوده و فاقد برنامه ریزی باشد، نمی‌تواند نظام اجتماعی را در راستای نظام حاکم بر عالم اداره نماید و در معرض انحطاط قرار می‌گیرد. در تنظیم امور جامعه، حکام و مدیران نیاز جدی به برنامه‌ریزی دارند، فلذا از آنجایی که اساس مدیریت جامعه اسلامی بر عهده حکومت است، لزوم برنامه‌ریزی برای پیشبرد اهداف کلان اجتماعی و تامین نیازهای جامعه در عرصه‌های مختلف از جمله آموزش و تعلیم و تربیت آشکار می‌گردد. به بیان دیگر انسان به اقتضای فطرت و طبیعت، نیازمند زندگی اجتماعی است و اجتماع انسانی نیازمند قانون بوده که مجری آن (حکومت) است؛ فلذا حکومت لازمه زندگی اجتماعی است. همچنین با توجه به نیازهای متعدد انسان جهت زندگی اجتماعی در عرصه‌های سیاسی، قضایی، اجتماعی، اقتصادی و... از جمله آموزش، لزوم برنامه‌ریزی را آشکار می‌نماید. طبعاً هر قدر که عوامل و نهادهای آموزش و تعلیمی دارای تمکن بیشتر و واجد دایره اثرگذاری وسیع‌تری باشند، وظیفه آنها بیشتر است، در نتیجه مصداق اتم آن حکومت است.

پیش‌فرض در پژوهش حاضر آن است که دین اسلام دارای برنامه جامع برای هدایت انسان‌ها در عرصه‌ها مختلف است که از مصادیق و مجرای آن آموزش و تعلیم و تربیت بوده، که با ظرفیت عظیم فقه اسلامی و پویایی آن، می‌توان به وظیفه‌مندی حکومت در شؤون گوناگون دست یافت. از این‌روی، با توجه به فرایند برنامه‌ریزی آموزشی، با بررسی قواعد فقهی می‌توان حکم شرعی وظیفه‌مندی حکومت را استنباط نمود.

پیشینه پژوهش

علی‌رغم اهمیت بحث مذکور تاکنون کتاب و مقالات محدودی درباره موضوع تحقیق تدوین شده است. موضوع تحقیق بحث مستحدثه‌ای است که دارای پیشینه اجمالی است.

رساله «الگوی آموزش عالی در فقه تربیتی» (محسن داوود آبادی: ۱۳۹۹) به بایسته‌های محتوایی و عوامل انسانی در آموزش عالی (دانشگاه) پرداخته و لزوم تعلیم همراه تزکیه و ویژگی‌های معلم مورد تحقیق قرار گرفته ولی برنامه‌ریزی آموزشی و فرایند آن را دال بر وظیفه‌مندی حکومت در مراحل مختلف تحصیلی نپرداخته است.

رساله «اصول و قواعد فقهی تعلیم» (حسین مولودی: ۱۳۹۸) با توجه به عدم وجود ادله مصرح در فقه، عمومات قواعد فقهی دال بر تعلیم را بیان نموده و از طرفی به برنامه‌ریزی آموزشی و فرایند آن، همچنین وظیفه‌مندی حکومت نسبت به آن را مورد بررسی قرار نداده است.

کتاب «مبانی تربیت اسلامی و برنامه‌ریزی درسی» (جمیل سادات علم الهدی: ۱۳۸۴) با تمسک به آیات و روایات به صورت محدود به اهمیت برنامه‌ریزی درسی با توجه به ویژگی‌های فردی پرداخته شده است ولی نسبت آن با وظیفه‌مندی حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی را مورد بررسی قرار نگرفته است.

مقاله «بررسی جایگاه فقه در تعلیم و تربیت اسلامی» (کاظم علی‌دادی، ۱۴۰۰) صرفاً رابطه فقه و تربیت و نقش فقه در ابعاد تربیتی را بررسی نموده و به وظیفه‌مندی حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی نپرداخته است. مقاله «جایگاه عدالت آموزشی در تحول نظام تعلیم و تربیت مبتنی بر سازنده‌گرایی» (سرمدی، ۱۳۹۳) به عدالت آموزشی بر مبنای خلاقیت و متناسب با تفاوت‌های فردی پرداخته است. از این روی، محتوای فقهی ناظر به وظیفه‌مندی حکومت به عنوان متولی برنامه‌ریزی آموزشی را بررسی نکرده است. بنابراین تحقیق مذکور به فرایند برنامه‌ریزی آموزشی ناظر به وظایف حکومت از منظر قواعد فقهی را مورد بررسی قرار داده است.

روش پژوهش

این تحقیق با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از روش مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده است. در این راستا، منابع و متون معتبر اسلامی و فقهی مرتبط با ضرورت برنامه‌ریزی، وظایف حکومت اسلامی و جایگاه تعلیم و تربیت، شناسایی، گردآوری و بررسی شده و دلالت‌های آن‌ها در چارچوب مبانی و قواعد فقهی مورد تحلیل قرار گرفته است. سپس با استفاده از شیوه اجتهادی و با توجه به تفاوت میان رویکرد فقه فردی و فقه حکومتی، ادله و قواعد فقهی مرتبط با مسئولیت حکومت در حوزه تعلیم و تربیت و برنامه‌ریزی آموزشی بررسی و حکم شرعی ناظر به آن استنباط شده است.

مفاهیم

کلید واژه‌ها در حکم موضوعات جزئی هستند که مطالعه‌کننده تحقیق، متوجه می‌شود که چه مفاهیمی در این اثر مورد توجه قرار گرفته‌اند. از این روی لازم است که واژگان کلیدی مهم، معنا شود تا افق جدیدی را برای بحث ایجاد نموده و کندی فهم را برطرف می‌نماید.

۱. فقه

واژه فقه در لغت از شکافتن و باز شدن مشتق شده (ابن اثیر، ۱۳۶۵: ۴۶۵/۳) و در کتب اهل لغت به معنای «علم به شیء» (فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۴/۳۰۴؛ ابن منظور، ۱۳۶۳: ۳/۳۰۶۵) و «فهم الشیء» (فیومی مصری، ۱۴۱۴: ۴۷۹) بیان شده است. فقه در اصطلاح مشهور به معنای «الْفَقْهُ هُوَ الْعِلْمُ بِالْأَحْكَامِ الشَّرْعِيَّةِ الْفَرْعِيَّةِ عَنْ ادِلَّتِهَا التَّفْصِيلِيَّةِ» (حلی، ۱۴۱۴: ۷/۱) آمده است. در تعریف دیگری در مورد احکام شرعی از شهید صدر آمده است: «التشريع الصادر من الله لتنظيم حياة الانسان» (صدر، بی تا: ۶۳/۶) قلمروی فقه شامل هر رفتاری از انسان اعم از مکلف حقیقی و حقوقی می‌شود. از این تعریف غایت‌مندی فقه برای نظام سازی و ساماندهی زندگی انسان و حیات اجتماعی جامعه برداشت می‌شود. به نظر شهید صدر در شیوه استنباط فقهی کنونی، از نصوص استظهار شده که موجب حداقلی شدن فقه در حوزه فردی است؛ در حالی که در فقه مجموعه عناصر کلی آمده تا نظامات مورد نیاز جامعه را تحقق بخشیده و تامین نماید که ناظر به فقه حکومت یا فقه نظام است.

۲. حکومت

حکومت در لغت، مصدر و از ماده حُکَم و به معنای منع از ظلم است که به معنای قضاوت و فیصله دادن دعوا نقل شده است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۹۱/۲ و ۹۹/۵). قاضی و حُکَم، متخصص داور بین مردم است (راغب ۱۴۱۲: ۲۴۹). ماده حکم در باب افعال (احکام) و استفعال (استحکام) به معنای اتقان، تبیین و محکم سازی می‌باشد (ابن منظور ۱۳۶۳: ۱۲/۱۴۳). اما واژه حکم وقتی به باب تفعیل (تحکیم) می‌رود به معنای حُکَم قرار دادن و داور کردن میان دو نفر می‌آید (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ۱۶/۱۶۰). بنابراین حکومت به معنای منع از ظلم است که لازمه منع از ظلم، محکم شدن امور جامعه و برپاشدن نظم و جریان زندگی است. از این روی اطلاق «حکم راندن» (دهخدا، ۱۳۳۹: ۹۱۶۵/۶) و «اعمال قدرت سیاسی» (انوری، ۱۳۸۵: ۲۵۶۹/۳) بر حکومت جایز می‌باشد. «حکومت در اصطلاح فرهنگ علوم سیاسی، به معنای حکمرانی، فرمانروایی و اداره امور عمومی یا رهبری و مدیریت جامعه است» (آشوری، ۱۳۸۹: ۲۴۱). در اینجا تعاریفی که ذکر می‌شود از واژه حکومت استفاده شده است؛ اما مراد

حکومت اسلامی است که استبدادی و مطلقه نبوده بلکه مشروط به معنای متعارف فعلی است که تصویب قوانین آن باید منطبق بر موازین و معیارهای اسلام باشد؛ (موسوی خمینی، ۱۴۲۳ق: ۴۳) زیرا در حکومت اسلامی حاکمیت بر انسان، تنها مخصوص خداوند است که به اراده خداوند متعال به افراد شایسته آن یعنی پیامبران و معصومین علیهم السلام در عصر غیبت به فقهای جامع الشرایط داده می‌شود. برخی از فقهای قدیم و جدید، علاوه بر قائل شدن به جواز تشکیل حکومت در عصر غیبت، اختیارات معصوم را قابل تسری برای ولی فقیه می‌دانند. به عنوان نمونه شیخ مفید فرموده است: «کان الفقهاء اهل الحق..... ان یتولوا ما تولاه السلطان» در عصر غیبت فقهای اهل حق متصدی اموری هستند که متولی آن امام معصوم است (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ۶۷۵). امام خمینی، از فقهای معاصر هم فرموده اند: «فللفقیه العادل جمیع ما للرسول و الائمه فیما یرجع الی الحکومه و السیاسه و لایعقل الفرق» (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق: ۲/ ۴۶۷). پس حکومت، فرمانروایی است که مطابق قوانین اسلام که همان فقه اسلامی است، ایجاد و اداره می‌شود که از جمله وظایف او اقامه دین در جامعه از طریق آموزش و تعلیم است.

۳. فقه حکومتی

فقه و حکومت از دو واژه ترکیبی تشکیل شده است. «فقه» مجموعه‌ای قوانین، دستورات و امر و نهی‌هایی است که فقیه، از منابع و ادله تفصیلی آن را استنباط کرده و وظیفه عملی مکلفین را در برابر خداوند حاصل می‌کند. مراد از احکام فرعی، احکام مربوط به افعال و ترک افعال مکلفین همانند وجوب و حرمت؛ و یا احکام وضعی مانند طهارت و نجاست و یا مربوط به فرد و رفتارهای شخصی یا خانوادگی او باشد. «حکومت» مضاف الیه «فقه» است؛ لذا متعلق به فقه می‌باشد. به عبارت دیگر، «حکومت» یک رویکرد حاکم به کل «فقه» برای پاسخگویی به نیازهای افراد و جامعه است که در واقع در صدد کشف ساختارها و نظام‌های اداره کننده جامعه در حوزه‌های مختلف است، لذا به این رویکرد فقه حکومت، فقه نظام، فقه اداره، فقه الاجتماع و فقه تمدنی هم گفته می‌شود که همگی دارای نتیجه واحدی هستند و آن تامین و تنظیم حیات اجتماعی است. امام خمینی، فرمودند: «حکومت در نظر مجتهد واقعی، حکومت نشان‌دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی و سیاسی و نظامی و فرهنگی است. یعنی اگر فقه قرار باشد عملی شود، باید به وسیله حکومت اسلامی تسهیل گردد.» (موسوی خمینی، ۱۳۸۹: ۲۱/ ۲۸۹) مسائل فقهی را می‌توان با دو نگاه فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار داد. «شهید صدر، این نظر که اسلام تنها جهت تنظیم حیات فردی برنامه دارد، نه حیات اجتماعی، با محتویات منابع اسلامی سازگار نیست.» (صدر، [بی‌تا]: ۱/ ۳۳۷)

فقه فردمحور با فقه حکومتی دارای تفاوت‌هایی است. فقه فردمحور، موضوعات خارجی را به صورت عناوین کلی مستقل از یکدیگر لحاظ کرده، سپس به استنباط حکم آنان اقدام می‌کند، اما شیوه موضوع شناسی در فقه حکومت مبتنی بر منطق مجموعه و کل نگر است که سعی دارد موضوعات یک نظام را در ارتباط و تعامل با یکدیگر ملاحظه کرده و در نهایت یک «کل منسجم» را طراحی می‌کند. (صدر، [بی‌تا]: ۱/ ۳۳۷). تفاوت دیگر در ناحیه «مکلف» است. در فقه فردی مکلف شخص یا فرد است، اما در فقه حکومت مکلف شخصیت و عناصر مختلف در نظامی همانند نظام آموزش می‌باشند که به صورت شبکه منسجم و توسط مجموعه‌ای از افعال با یکدیگر شکل می‌گیرند. به عنوان مثال خداوند فرموده است: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ...» (انفال، ۶۰) در این نوع از تکلیف، عناصر نظامی با کمک و همکاری یکدیگر موظفند به قدرتی دست یابند تا امنیت جامعه اسلامی را پدید آورد که دارای بخش‌های مختلف همچون تامین اطلاعات، تولید دانش، فناوری، فرهنگ‌سازی و تقویت روحیه مردم و... است. از منظر فقه حکومت یا فقه نظام، این قدرت نظامی شامل افعال مرکب متقوم به یکدیگر شامل طراحی و برنامه‌ریزی تا تولید و تهیه سلاح و تسلیحات پیشرفته، پژوهشگاه و آزمایشگاه و تحقیقات منسجم و فرهنگ سازی اجتماعی است. در نتیجه فعل عناصر نظام آموزشی از مدیران رده بالا تا کارشناس، دارای فعل سازمانی واحد مرکب ولی منسجم بوده و همانند پازل به هم پیوسته برای تامین نیاز آموزشی حکومت اسلامی وظیفه دارند. تفاوت دیگر در «سنخ حکم» است که در فقه فردی به وجوب عینی و کفایی تقسیم شده و با انجام عده‌ای از سایرین ساقط می‌شود، اما در فقه حکومت؛ نه همچون واجب عینی که همه افراد مکلف فعلی باشند و نه واجب کفایی که با انجام عده‌ای ساقط شود بلکه مجموعه‌ای از افعال را به صورت هماهنگ و متقوم به

یکدیگر انجام می‌دهند (مشاعی) که در نتیجه یک فعل کلان و مرکب منتهی می‌گردد. (صدر، ۱۹۷۹: ۵۶/۱۹) بنابراین فقه حکومت، الگوی روابط متقابل و منظم حاکم بر جمعی از انسان‌های دارای هدف مشترک و برخوردار از رهبری و مدیریت مرکزی واحد است (اراکي، ۱۳۹۳: ۱/۶۴). در نتیجه حکومت، دارای وظیفه در عرصه‌های مختلفی است که نظام آموزش از جمله مهمترین این نظامات اجتماعی می‌باشد.

۴. وظیفه

ریشه واژه «وظیفه» به معنای تقدیر و اندازه‌گیری است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۶/۱۲۲). معنای دیگر واژه وظیفه، الزام می‌باشد (ابن منظور، ۱۳۶۳: ۹/۳۵۸). در نقل دیگری وظیفه، در لغت یعنی آنچه اجرای آن شرعا و یا عرفا در عهده کسی باشد. (دهخدا، ۱۳۳۹: واژه وظیفه) «در اصطلاح فقه و حقوق اسلامی، ناظر به لزوم انجام و ترک افعالی است که خدا و در پی آن، قانون اساسی به آن‌ها امر و یا از آن‌ها نهی کرده است.» (مصباح، ۱۳۹۰: ۲۷۶-۲۹۸) بنابراین مراد از وظیفه‌مندی در این تحقیق، مسئولیت‌ها و تکالیفی هست که حکومت اسلامی موظف به انجام آن‌هاست.

۵. برنامه‌ریزی

برنامه سندی است رسمی، که به عنوان مرجع برای انجام کارها و ارزشیابی فعالیت‌های انجام‌شده در یک دوره معین، از زمانی مورد استفاده قرار می‌گیرد. برنامه‌ریزی، تصویر روشنی از هدف، نوع فعالیت‌ها، ابزار و روش‌های مورد نیاز به منظور دستیابی به آن است (زارعی متین، ۱۴۰۳: ۱۷۹) بنابراین برنامه‌ریزی فرایند تعیین اهداف و فعالیت‌های سازمان و همچنین راهکارهای رسیدن هدف است. دین مجموعه‌ای هدف‌دار است که انسان را به سوی لمس و احساس حیات و لذت نامحدود (اتصال به خدا) می‌خواند. بنابراین، بدون برنامه برای زندگی فردی و اجتماعی از رسیدن به هدف محروم می‌ماند.

۶. آموزش

واژه آموزش در لغت اسم مصدر از آموختن است (دهخدا، ۱۳۳۹: واژه آموزش)، که معادل آن در زبان عربی، تعلیم از باب تفعیل صیغه ثلاثی مزید (عَلَّمَ، یَعْلَم) می‌باشد (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۲/۱۵۲). «همچنین واژه تعلیم از باب تفعیل و در لغت به معنای آموزش و یاد دادن است.» (همان.) ویژگی تعلیم استمرار و تثبیت داشتن است. از این روی، تعلیم مترادف واژه آموزش بوده و بر نوعی استمرار و تثبیت دلالت دارد. راغب اصفهانی اعلام و تعلیم را از یک ریشه دانسته، با این تفاوت که اعلام نوعی اخبار سریع و تعلیم همراه با تکرار و ممارست است. همچنین راغب تعلیم را منوط به حصول نتیجه دانسته است (راغب، ۱۴۱۲ق: ۱/۱۳۴). در تعریف اصطلاحی آموزش آمده است: «هر گونه فعالیت یا تدبیر از قبل برنامه‌ریزی شده که هدف آن آسان کردن یادگیری در یادگیرندگان است، تعلیم نامیده می‌شود.» (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱/۱۶۲).

۷. برنامه‌ریزی آموزشی

برنامه‌ریزی آموزشی ترکیبی از دو واژه «برنامه‌ریزی» و «آموزش» است. پس از بیان معنای لغوی، در معنای اصطلاحی آن به معنای فرایند تعیین اهداف، روش‌ها، فعالیت‌ها و منابع و برنامه‌های موسسات آموزشی آمده است. همچنین برنامه‌ریزی آموزشی، فرایند تشخیص وضع موجود و مطلوب، تعیین اهداف نظام آموزشی، سیاست‌گذاری، تعیین شاخص‌ها و رویه‌ها، تشخیص منابع و امکانات، نیروها و بودجه ذکر شده است. (ملکی، ۱۳۹۵: ۲۸) سرانجام فیلیپ کومبز مدیر کل اسبق یونسکو، برنامه‌ریزی آموزشی را کاربرد روش‌های تحلیلی در مورد هر یک از اجزاء نظام آموزشی کارآمد می‌داند. (کومبز، ۱۳۶۹: ۳۸) تعریفی که کومبز در دهه ۱۹۷۰ از برنامه‌ریزی آموزشی کرده است تا به امروز مورد قبول بسیاری از صاحب نظران است و به طور ضمنی در بردارنده عناصری است که در تعاریف پیشین اشاره گردید.

یافته‌های پژوهشی

قواعد فقهی

قواعد فقهی، ضوابط کلی هستند که زیربنای بسیاری از احکام و جزئیات فقهی را تشکیل می‌دهند و به‌عنوان یک چارچوب منطقی برای استنباط احکام عمل می‌کنند. (محمد بن مکی، [بی‌تا]: ۱۲/۱) با توجه به اینکه موضوع تحقیق از مسائل مستحدثه بوده و ادله خاص جهت استدلال به آن وجود ندارد، با مراجعه به عموماً، اصول کلی و سلسله قوانین مربوطه بررسی و با استناد به قواعد فقهی مرتبط بیان خواهد شد.

۱. قاعده حفظ نظام

از جمله قواعد فقهی که می‌توان در استناد به وظیفه مندی حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی بیان نمود، قاعده وجوب حفظ نظام است. در عصر حاضر باتوجه به پیشرفت صنایع و رشد دانش بشریت، انسان به انواع نظام‌های گوناگون همچون آموزش نیازمند است. طبق این قاعده، حفظ نظام یک تکلیف الزامی برحکومت اسلامی یا مردم است. اگرچه حرمت اختلال نظام یا وجوب حفظ نظام در عبارات فقهاء وجود داشته ولی این قاعده به‌صورت مستقل میان فقهاء مطرح نبوده است. مراد از حفظ نظام در عبارات فقهاء در چند معنا بکار رفته است. معنای اول، گاهی مراد از حفظ نظام، حفظ آراستگی درونی جامعه از هرج و مرج است که توجه به سامان بخشی معیشت جامعه دارد. در نتیجه آموزش دانش‌هایی که معیشت جامعه به آن‌ها نیاز دارد را واجب شمرده‌اند. شیخ انصاری و آخوند خراسانی در این مورد فرموده‌اند: «الکلام فی أن حکم الله تعالی علی تقدیر انسداد باب العلم وعدم نصب الطريق الخاص لا یمكن أن یكون هو الاحتیاط بالنسبة إلى العباد للزوم الحرج البالغ حد اختلال النظام.» (شیخ انصاری، ۱۴۱۹ق: ۱/ ۱۹۶) ثمره این قاعده اثبات وجوب کفائی برخی مشاغل می‌باشد که برای عدم اختلال در نیاز زندگی بشر ضروری است. «کالواجبات التوصلیة کطهارة الثوب أو البدن أو دفن المیت أو الحرف والصنائع التي یتوقف نظام البشر و حفظ الهیئة الاجتماعية علیها کالنجارة والبناءة والحیاکة وأمثالها فإنها واجبات کفائیة» (کاشف الغطاء، ۱۳۵۹: ۲/ ۱۲) بنابراین مشاغلی که حفظ نظام بشر و هیات اجتماعی متوقف بر آن است در امورات مختلف اجتماعی همانند تعلیم علوم دنیوی مثل ریاضی و... واجب کفایی هستند. معنای دیگر در حفظ نظام، حفظ کیان کشور اسلامی از دشمنان است که با عنوان «حفظ بیضه الاسلام» تعبیر شده است. حفظ نظام اهمیت والایی دارد در حدی که برخی از فقهاء برای حفظ آن، حکم به وجوب جهاد داده و گفته‌اند: «والجهاد مع ائمة الجور، أو من غیر إمام خطأ یستحق فاعله به الإثم، وإن أصاب لم یوجر، وإن أصیب کان مأثوما، اللهم إلا أن یدهم المسلمین والعیاذ بالله أمر من قبل العدو یخاف منه علی بیضة الإسلام، ویخشی بواره، و بیضة الإسلام: مجتمع الإسلام وأصله، أو یخاف علی قوم منهم، وجب حینئذ ایضا جهادهم ودفاعهم.» (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰ق: ۲/ ۴) طبق این عبارت، اگر دفاع از بیضه الاسلام و مسلمانان، متوقف بر جهاد باشد، جهاد واجب می‌شود. معنای سوم، در حفظ نظام، به‌معنای حکومت سیاسی مشروع بوده که باید حفظ گردد و به فقهای جامع شرایط در صورت نیابت از سوی ائمة معصومین علیهم‌السلام تسری دارد. امام خمینی، بیان داشته‌اند: «آنچه موجب حفظ نظام شود، واجب و آنچه موجب اختلال نظم اجتماعی شود، حرام است.» (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق: ۲/ ۶۱۹) یکی از ادله وجوب تشکیل حکومت، واجب حسبی بودن آن است. «یعنی ادراء امور مسلمین و تشکیل حکومت از اموری است که قطعاً شارع راضی به ترک آن نیست.» این استدلال را محقق نائینی (نائینی، ۱۳۸۲: ۷۵) و محقق تبریزی (تبریزی، ۱۴۲۲ق: ۲/ ۴۶۲) بیان نموده‌اند. در نتیجه می‌توان گفت، مراد از حفظ نظام، انجام هر عملی در راستای پیوستگی، یکپارچگی و هماهنگی جمعیت نظام است و پراکندگی می‌تواند در اصل نظام اسلام، نظام اجتماعی و معیشت جامعه یا حکومت، اختلال بوجود آورد. (موسوی خمینی، ۱۴۱۵ق: ۱/ ۴؛ خویی، ۱۴۱۸ق: ۱/ ۳۷؛ شیخ انصاری، ۱۴۱۰ق: ۲/ ۱۳۹)

لازم به ذکر است، پس از بیان قاعده وجوب حفظ نظام، بخشی از فرایند برنامه‌ریزی آموزشی در سطح کلان، در قالب توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی صورت می‌گیرد. فرایند برنامه‌ریزی در سطح کلان، شامل تبیین وضع موجود، شناخت نقاط ضعف و قوت و تدوین برنامه (انتخاب اهداف، خط مشی‌ها، تعیین اولویت‌ها، تهیه برنامه عمل، تصویب برنامه، اجرا و نظارت) است.

(محسن پور، ۱۳۹۴: ۲۳) طبق قاعده، از موارد وجوب حفظ نظام در عرصه تامین نیاز آموزشی جامعه، برنامه‌ریزی آموزشی است. فرایند برنامه‌ریزی آموزشی در حکومت، نیازمند تبیین وضع موجود است که شامل گردآوری اطلاعات مربوط به درون داده‌ها (معلم، دانش آموزان، منابع)، فرایندها (نرخ قبولی، استفاده پهنه از منابع و...)، برنامه درسی و برون دادهای آموزشی (واسطه‌ای و نهایی) می‌باشد. از این روی حکومت با در نظر گرفتن فرایند برنامه‌ریزی، بررسی عملکرد گذشته، شناخت وضعیت جامعه، نسبت به تشخیص نیاز و اولویت‌ها، جهت حفظ نظام جامعه اقدام نماید. با توجه به گستره نیازهای جامعه، تامین آن تنها از عهده حکومت به دلیل دارا بودن امکانات و قدرت بر می‌آید. بدین لحاظ قاعده حفظ نظام یکی از ادله مهم وجوب وظیفه‌مندی حکومت در برنامه ریزی آموزشی است.

در مورد سنخ برنامه‌ریزی آموزشی از حیث مباشرت یا تسبیب می‌توان گفت، ضروری است که حکومت، برنامه‌ریزی آموزشی را مباشرتاً انجام دهد، زیرا طبق قاعده اشتغال، نمی‌تواند فرایند آموزش و تعلیم و تربیت را به طور کامل به نهادهای بیرونی بسپارد، چرا که احتمال خطا یا تخلف وجود دارد و در صورت غفلت حکومت، نقض غرض پیش می‌آید که در این صورت ذمه حکومت همچنان مشغول است. مقتضای قاعده اشتغال یقینی، الزام به فراغ یقینی است که باید از انجام صحیح وظایف در عرصه‌های مختلف اطمینان حاصل کند، اما تصدی‌گری و ورود در حوزه اجراء می‌تواند مباشرتاً یا با توکیل به نهاد خصوصی اما با نظارت بر حسن اجرای آموزش برنامه ریزی شده انجام پذیرد تا فراغ از اشتغال یقینی حکومت تحقق یابد.

ویژگی حکمی که از قاعده حفظ نظام اجتماعی به دست می‌آید دوسطحی است. یعنی سطحی از استحباب در جایی که آموزش برای بهبود زندگی اجتماعی کمک می‌کند، به نحوی که اگر هم آن آموزش نباشد، مشکل قابل توجهی بوجود نمی‌آید، اما سطح وجوب آموزش در مواردی هست که عدم آموزش، زندگی اجتماعی جامعه را مختل نماید، در این صورت بر حکومت واجب است که در این مورد تلاش نماید. در فقه فردی بر حاکم واجب کفایی است؛ یعنی متوجه سایر مکلفان همانند خانواده، علماء و... از جمله حاکم مبسوط‌الید می‌باشد، اما هرگاه عده‌ای به اندازه کافی آموزش را انجام دهند، از عهده حاکم و سایر مکلفان ساقط می‌شود؛ اما در رویکرد فقه حکومت، به عنوان مجموعه و شبکه منسجم و کل‌نگر، بر حکومت آموزش لازم جهت تامین نیازهای جامعه از جمله آموزش واجب است. در مورد شمول متعلق تکلیف، لزومی ندارد تنها شامل فرد بالغ شود؛ بلکه شامل کودکان و افراد غیر بالغ نیز می‌گردد. بنابراین حکومت وظیفه دارد زمینه آموزش افرادی که استعداد آموزش را دارند فراهم نماید.

۲. قاعده دفاع از مسلمانان

یکی دیگر از قواعد مورد استناد وظیفه حکومت در برنامه ریزی آموزشی، قاعده دفاع از مسلمانان می‌باشد که در برابر هجوم دشمنان، دفاع از مسلمانان را وظیفه مکلفان دانسته است. اثبات قاعده دفاع مستند به آیات و روایات است؛ از جمله در قرآن آمده است: «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (بقره: ۱۹۰) همچنین تسلط کفار در آیات مشهور به نفی سبیل، نهی شده است. «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ بِكُمْ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللَّهِ قَالُوا أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ وَإِنْ كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعُكُم مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء، ۱۴۱). علاوه بر آیات، در روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده است: «الاسلام يعلو ولا يعلو عليه» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق: ۳۳۴/۴) از حیث سندی، این روایت مرسل و ضعیف است، اما شواهدی از جمله جبران ضعف با شهرت و عمل اصحاب جهت جبران ضعف آمده است. «النبوی المرسل فی کتب أصحابنا المنجبر بعملهم و استدلالهم به فی موارد متعدده، حتی فی عدم جواز علو بناء الكافر على بناء المسلم، بل عدم جواز مساواته و هو قوله الاسلام يعلو ولا يعلو عليه» (شیخ انصاری، ۱۴۱۰ق: ۵۸۲/۳) علامه مراغی آن را مشهور و مستغنی از ملاحظه سند دانسته و فرموده است: «الخبر المشهور فی ألسنة الفقهاء المتلقى بالقبول بحيث يغني عن ملاحظه سند» (الحسینی المراغی، ۱۴۱۷ق: ۳۵۲/۲) امام خمینی، روایت را مورد اعتماد و مشهور بین فریقین می‌داند. (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق: ۷۲۶) در نتیجه نسبت به صدور روایت اطمینان وجود دارد. از حیث دلالتی هم نشان‌دهنده این است که همواره باید از شکسته شدن اقتدار اسلام در برابر کفار جلوگیری کرد. بنابراین ادله قاعده دفاع، شامل

آیات جهاد است که بر وجوب دفاع از اسلام و سرزمین‌های اسلامی دلالت دارد. البته این حکم زمانی می‌باشد که مسلمانان در معرض خطر و هجوم دشمن باشند. هر آنچه نقش موثری در دفاع از مسلمین داشته و آمادگی جامعه را در مقابل هجوم دشمنان افزایش دهد، انجام آن ضروری است. بخشی از فرایند برنامه‌ریزی آموزشی در قاعده دفاع از مسلمانان، شناخت نقاط ضعف و قوت است. بدین معنا که پس از گردآوری اطلاعات لازم درباره وضع موجود، باید نقاط ضعف و قوت آشکار شود. با توجه به اینکه آموزش در نیروهای مسلح ابعاد مختلفی (از جمله زمینی، هوایی، دریایی و...) دارد، حکومت باید با توجه به هجوم نظام سلطه و استکبار جهانی، نسبت به نقاط ضعف و قوت نیروهای مسلح شناخت داشته و در بهبود و ارتقای آن توجه و اقدام نماید. همچنین حکومت جهت آمادگی و دفاع از مسلمانان، باید امکانات لازم برای آموزش فنون نظامی، ساخت سلاح‌های پیشرفته و سامانه دفاعی را اختصاص دهد.

همچنین علاوه بر بُعد دفاع سخت از مسلمانان، با تنقیح مناط از قاعده می‌توان قاعده دفاع را شامل دفاع نرم دانست؛ زیرا تحقق دفاع از مسلمین دارای ابعاد مختلفی است که یکی از ابعاد آن آمادگی علمی است. به عبارت دیگر آموزش علوم لازم به عامه مردم جهت دفاع از مرزهای فکری، می‌تواند از مصادیق قاعده دفاع از مسلمانان باشد. با توجه به شبهه افکنی و جنگ نرم دشمنان علیه مسلمانان، دستیابی به این آمادگی نیازمند تعلیم و آموزش دانش‌های مختلف بر مسلمانان است. در این زمینه می‌توان با بهره‌گیری از وجود امکانات بالقوه، برای افزایش توان علمی، نسبت به آموزش علمی که عدم علم به آن موجب تاثیرپذیری فکری مسلمانان از شبهات دشمنان می‌شود اقدام نمود؛ همچنین نسبت به شناخت ضعف فکری و عقیدتی افراد جامعه و بیان نقاط قوت و دستاوردهای حکومت اسلامی اهتمام داشت. با توجه به گستره علوم، آموزش دارای محدودیت نبوده و هر علمی که منجر به تحقق آمادگی و دفاع از مسلمانان شود را شامل می‌شود. این گستره بر اساس زمان و شرایط متغیر است. این حکم کفایی بوده و به اندازه تحقق دفاع از مسلمانان می‌باشد؛ بنابراین اگر گروهی یا افرادی اقدام به انجام آن کنند، از عهده حاکم ساقط می‌شود؛ گرچه حاکم به دلیل بسط ید و قدرت بیشتر وظیفه‌ای سنگین‌تر از دیگران دارد، اما در رویکرد فقه حکومت وجوب آموزش، در راستای دفاع از مسلمانان از شئون حکومت است که بر آن عینیت دارد.

۳. قاعده حفظ عزت مسلمین

یکی دیگر از قواعدی که می‌توان برای وظیفه‌مندی حکومت، در برنامه‌ریزی آموزشی استناد کرد، قاعده حفظ عزت مسلمین است. در قرآن آمده است: «... وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ» (منافقون: ۸) در آیه شریفه، عزت به خدا، رسول و مومنان اختصاص یافته است که نباید از دست برود. در ذیل آیه شریفه کلینی روایتی را نقل کرده که امام صادق علیه السلام فرموده است: «عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ عُمَانَ بْنِ عِيسَى، عَنْ سَمَاعَةَ، قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: إِنَّ اللَّهَ فَوَّضَ إِلَى الْمُؤْمِنِ أُمُورَهُ كُلَّهَا، وَلَمْ يُفَوِّضْ إِلَيْهِ أَنْ يُذِلَّ نَفْسَهُ؛ أَلَمْ تَسْمَعْ لِقَوْلِ اللَّهِ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ، فَالْمُؤْمِنُ يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ عَزِيزًا، وَلَا يَكُونَ ذَلِيلًا، يُعِزُّهُ اللَّهُ بِالْإِيمَانِ وَالْإِسْلَامِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق؛ ۵۰۳/۹) از حیث دلالتی با توجه به صحیح بودنش معتبر است. نجاشی به ثقه بودن سماعه اشاره کرده است. (نجاشی، ۱۴۰۷ق؛ ۹۰۳) دلالت «عبارت ینبغی له» اعم از استحباب و وجوب است، اما به قرینه ابتدای روایت «وَلَمْ يُفَوِّضْ إِلَيْهِ أَنْ يُذِلَّ نَفْسَهُ» که خداوند تمام کارهای مومن را به وی سپرده ولی به او اجازه نداده که خود را خوار و ذلیل کند. فلذا دلالت بر وجوب دارد؛ یعنی واجب است اهل ایمان عزیز باشند و ذلیل نباشند. مرحوم خویی «ینبغی» را مشتمل بر طلب دانسته که ترخیص در ترک ندارد و وجوب محقق است. (خویی، ۱۴۱۸ق؛ ۲۸۱/۴) گرچه برخی ینبغی را به معنای یحسن دانسته‌اند که این عنوان موضوع برای حکم عقل به وجوب قرار نمی‌گیرد و دلالت بر وجوب ندارد؛ اما اقوال دیگر فقهاء با وجود قرینه دال بر وجوب عبارت ینبغی را الزام آور دانسته‌اند. (طوسی، ۱۳۶۴؛ ۲۴۳/۵؛ نجفی، ۱۴۱۳ق؛ ۲۳۵/۱۹؛ بحرانی، ۱۴۰۵ق؛ ۲۲۴/۱۷؛ نراقی، ۱۴۱۵ق؛ ۳۷۵/۱۲) در آیه دیگر آمده است: «... وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا» (توبه: ۴۰) «یعنی الله و پیروان او همیشه در مرتبه و جایگاه بلند قرار دارند و نباید این جایگاه آنان خدشه دار شود». در آیه دیگری آمده است: «... وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء: ۱۴۱) با استناد به آیه شریفه، معیار قاعده عزت اسلامی این است که هر آنچه موجب عزت مسلمانان

شود دارای مراتب وجوب و استحباب است. واجب جایی هست که انجام ندادن آن عمل، سیطره کفار و ذلت مسلمین را منجر شود. مستحب در مواردی هست که ترک آن عمل موجب سیطره کفار نمی‌شود، اما انجام آن موجب ارتقای عزت مسلمانان می‌شود. از طرف دیگر هر چیزی که عزت مسلمانان را خدشه دار کند حرام است.

در برنامه‌ریزی آموزشی در سطح کلان، پس از آنکه وضع موجود تبیین و اطلاعات لازم درمورد نظام آموزشی گردآوری شده و نسبت به نقاط ضعف و قوت شناخت حاصل شد، گذر از وضع موجود و رسیدن به وضع مطلوب، نیازمند تدوین برنامه است. بخشی از فرایند برنامه‌ریزی آموزشی در تدوین برنامه، انتخاب اهداف کیفی است. نظام آموزشی هر جامعه‌ای دارای اهداف غایی و آرمانی است که جنبه کیفی داشته و منبعث از جهان بینی حاکم بر جامعه است. با توجه به درگیری جبهه حق و باطل به‌ویژه جنگ نرم استکبار جهانی علیه انقلاب اسلامی ایران، از اهداف حکومت اسلامی تامین عزت مسلمین و دفع ذلت از آنان است. از جمله موارد تامین کسب عزت مسلمین در مواجهه با جنگ نرم نظام سلطه، دشمن شناسی، آگاهی از طرق نفوذ دشمنان، کنش استعماری استکبار جهانی و رفتارسازی استکبارستیزی است. بخش دیگری از اهداف کیفی ناظر به متعلمین، تعمیق باورهای دینی و ارزش‌های اسلامی در ابعاد مختلف می‌باشد که باید در برنامه‌درسی متعلمین در نظر گرفته شود. از این‌روی، نظام آموزشی باید در تدوین برنامه‌درسی، نسبت به اهداف کیفی در راستای صیانت از گوهر عزت در مقابل ذلت، اقدام نماید. تامین عزت مسلمین در سطح کلان از حوزه اختیار شخص خارج شده و تامین آن در حوزه وظایف حکومت است. این تلاش مطلق بوده و شامل هر اقدامی از جمله آموزش و تعلیم و تربیت می‌شود؛ زیرا بی‌سوادی موجب عقب ماندگی مسلمین است؛ بنابراین حاکم جامعه اسلامی وظیفه دارد علوم تامین کننده عزت و عدم ذلت مسلمین را تعلیم دهد. با توجه به اینکه علم در این قاعده شرط وجوب است، نه شرط واجب، از آنجا که کسب علم، مقدمه تامین عزت مسلمین است، از باب مقدمه واجب، واجب می‌شود. گرچه عزت مسلمین وظیفه همگانی است و در فقه فردی حکومت به‌عنوان یکی از مکلفین متعلق تکلیف است، اما در واقع مخاطب اصلی این قاعده به دلیل بسطید و اختیارات، ناظر بر حکومت است؛ چرا که سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی حکومت در سطح کلان جهت تامین عزت اسلام و مسلمین از عهده وی برآمده، همچنین تاثیر مستقیم بر عزت یا ذلت جامعه مسلمین دارد.

۴. قاعده وجوب نشر علم

یکی دیگر از قواعدی که در وظیفه‌مندی حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی، می‌توان استناد کرد، قاعده وجوب نشر علم است. هر کسی به‌فراخور مقدار علمی که دارد، نسبت به تعلیم و آموزش دیگران، باید اقدام نماید. بخشی از فرایند برنامه‌ریزی آموزشی در سطح کلان، برای تدوین برنامه، اهداف کیفی است، که بعدی از آن با افزایش مشارکت صاحبان علم و علماء در توسعه آموزش صورت گیرد. طبق قاعده، نشر علم، نیازمند اظهار و بیان آن به دیگران است که بر عهده صاحبان علم است مشارکت در آموزش داشته باشند. با توجه به گستره وسیع جغرافیایی و کثرت متعلمین، افزایش مشارکت صاحبان علم در برنامه‌ریزی آموزشی دارای اهمیت فراوان است. در رویکرد فقه فردی، حکم کلی نشر علم استحباب است؛ البته جایگاه علم در قاعده نشر علم شرط وجوب است نه شرط واجب؛ یعنی اگر دانشی هست، نشر آن به عهده اوست، اما اگر دانش نداشت، بر اساس این ادله، کسب دانش با هدف تعلیم دیگران رجحان ندارد. اما در رویکرد فقه حکومت، یادگیری روش‌های نوین آموزشی متناسب با پیشرفته جوامع انسانی در نظام‌سازی آموزشی و تامین نیازهای جامعه ضرورت دارد که به‌دلیل مبسوط‌الید بودن حکومت، نشر علم با توجه به گستردگی محتوایی و گسترش مناطق مختلف در جامعه، تنها از عهده حکومت بر آمده و نسبت به آن مخاطب وظیفه و تکلیف است. در مورد مدرک قاعده، در موثقه‌ای آمده است: «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ بَزِيْعٍ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ حَارِثٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: قَرَأْتُ فِي كِتَابِ عَلِيٍّ، إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَأْخُذْ عَلَى الْجَهْلِ عَهْدًا يَطْلُبُ الْعِلْمَ حَتَّى أَخَذَ عَلَى الْعُلَمَاءِ عَهْدًا يَبْذُلُ الْعِلْمَ لِلْجَهْلِ لِأَنَّ الْعِلْمَ كَانَ قَبْلَ الْجَهْلِ.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱/ ۴۱) از حیث سندی، راویان همگی ثقة امامی هستند، اما طلحه بن زید ثقة عامی مذهب است، در نتیجه رویت موثقه است. (نجاشی، ۱۴۰۷ق؛ شیخ طوسی، [بی‌تا]: ۲۵۶) از حیث دلالتی، تعبیر «اخذ تعهد الهی از علماء» بر اهمیت نشر علم دلالت داشته و ظهور در وجوب دارد. البته میان اطلاق علم و ظهور هیئت اخذ تعهد الهی از علماء در وجوب تعارض رخ می‌دهد، زیرا طبق حفظ ظاهر وجوب و اخذ به

اطلاق، بر علماء واجب می‌شود، علمی که در اختیار دارند به دیگران انتقال دهند که این امر سبب عسر و حرج می‌شود؛ از این‌روی، بر بقای اطلاق واژه علم و رفع ید از ظاهر وجوب، روایت بر استحباب بذل و نشر علم دلالت دارد. اما راه دوم برای رفع تعارض آن است که گفته شود اطلاق علم، مراد نیست بلکه روایت شامل موارد مبتلابه است، از این رو بذل و نشر علم مبتلابه مخاطبان واجب می‌شود. همچنین مخاطب آموزش و متعلمین، شامل مسلمان و غیر مسلمان، بالغ و غیر بالغ، کودک ممیز و غیر ممیز می‌شود. از لحاظ محتوای آموزشی اختصاص به موضوعات الزامی و مبتلابه (علوم دینی همانند احکام، اخلاق، عقائد) دارد. در رویکرد فقه فردی، حکومت در کنار نهادهایی همانند خانواده یا علماء مسئولیت دارد، اما در رویکرد فقه حکومت، انتشار فراگیر و پاسخگویی نیازهای آموزشی و تعلیم علوم الزامی افراد جامعه بر حکومت عینیت دارد. از این‌روی، گستردگی متعلمین و محتوای علوم متعدد، نیازمند برنامه‌ریزی آموزشی مستمر است که تنها از عهده حکومت برمی‌آید.

۵. قاعده هدایت

از جمله قواعد فقهی که برای وظیفه‌مندی حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی، می‌توان بیان نمود، قاعده هدایت است. هدایت به معنای ارشاد، راهنمایی، دلالت، ارائه راه و شناساندن است. (جوهری، [بی‌تا]: ۶/ ۲۵۳۳). در قرآن کریم، هدایت به معنای ارشاد، دلالت، بیان، بینة و دعوت آمده است (طریحی، ۱۳۷۵: ۱/ ۴۷۳). بحث پیامبران برای هدایت بشر بوده و نشان دادن مسیر صلاح، رشد و رستگاری بوده است. برای قاعده هدایت می‌توان به آیات قرآن استدلال کرد. «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (آل عمران: ۱۰۴) عبارت «يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ» دعوت معنای عام داشته و بیشتر برای فراخواندن است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۱/ ۲۷۹) تا مخاطب را به سوی هدف متوجه و بدان التزام سازد، اما در مواردی که شخص جاهل است، مقدمه دعوت، آگاهی دادن است. فلذا تعلیم و آموزش تکلیف مقدمی است نه مستقیم و مدلول مطالبی آیه؛ هرچند مدلول مطالبی آیه به ویژه عبارت «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ» بر وظیفه اجتماعی دلالت دارد (اعرافی، ۱۳۹۹: ۳۰/ ۲۵۳). افراد جامعه باید داعی به سوی خیر در تعلیم و آموزش باشند، فلذا اگر رغبتی نباشد، دعوت الزامی می‌شود و باید عده‌ای در حد متعارف و به میزان کفایت به آن اقدام کنند. بنابراین، بخشی از فرایند برنامه‌ریزی آموزشی در سطح کلان، برای اهداف کیفی، افزایش مشارکت مردم در کلیه سطوح آموزشی، با اطلاع رسانی به آنان است که طبق قاعده، وظیفه‌ای اجتماعی می‌باشد. گستره آگاهی در فعالیت‌های آموزشی شامل خیرین هم می‌شود تا اطلاع‌رسانی لازم جهت اقدامات خیرخواهانه آنان صورت گیرد. در این قاعده، بخش دیگری از فرایند برنامه‌ریزی آموزشی شامل تعیین اولویت‌ها و انتخاب محرک‌هاست. در نظام آموزشی امکان دارد نسبت به برخی مشاغل و علوم، گرایش کمتری وجود داشته باشد که نیازمند ایجاد انگیزه تحصیل و دعوت و آگاهی دادن است. این مقدمه‌سازی، جهت آگاهی‌دادن افراد است تا با تحقق زمینه فراگیری آموزش، دعوت به‌خیر حاصل شود. بخشی از این مقدمه‌سازی با تبلیغات و اطلاع‌رسانی مناسب جهت آگاهی دادن بوده که مقدمه آموزش است. همچنین ناظر به اهداف کمی و جمعیتی متعلمین نیز می‌باشد. بدین معنا که حکومت باید تعداد دانش‌آموزان را جهت آموزش پیش‌بینی و شناسایی نماید تا بتواند نسبت به آماده‌سازی و تهیه امکانات تمهیدات لازم را داشته باشد.

بخش دیگری از انتخاب محرک‌ها در فرایند برنامه‌ریزی آموزشی، تشویق و ترغیب به علم آموزی است. در قرآن کریم آمده است «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» (نحل: ۱۲۵) عبارت «ادْعُ» شامل آشناسازی و علم‌آموزی با انگیزه دادن و تشویق و ترغیب به دیگری در انجام کار نیک می‌شود. فلذا با توجه به اینکه تشویق و ترغیب در تعلیم و آموزش برای افراد مختلف دارای تفاوت است، در برنامه‌ریزی آموزشی باید به روش‌های تشویق و ترغیب توجه گردد. عبارت «إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ» مطلق بوده و شامل هر مقرب الی الله، اعم از عقائد، احکام، اخلاق است. فلذا ظهور در وجوب دارد؛ زیرا مراد آیه، طاعات و معاصی است که مستحبات و مکروهات را در برنمی‌گیرد. در آیه شریفه سه روش حکمت، موعظه و جدال برای دعوت الی الله ذکر شده است. از این‌روی، تنوع روش‌های دعوت و انتخاب محرک‌ها، بخشی از فرایند برنامه‌ریزی آموزشی است.

امروزه تحصیل در برخی رشته‌های تحصیلی و گرایش به معلم شدن کمرنگ تر شده است که در برنامه‌ریزی آموزشی نیازمند تعیین اولویت و انتخاب محرک‌هایی همچون رفع نیاز معیشتی معلمین است. در روایتی در مورد اهمیت تعلیم و آموزش آمده است: «وَبَهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنِ الْعَلَاءِ بْنِ رَزِينٍ عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ الْحَذَّاءِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ، قَالَ: مَنْ عِلَّمَ بَابَ هُدًى فَلَهُ مِثْلُ أَجْرِ مَنْ عَمِلَ بِهِ وَ لَا يَنْقُصُ أُولَئِكَ مِنْ أَجُورِهِمْ شَيْئًا وَ مَنْ عِلَّمَ بَابَ ضَلَالٍ كَانَ عَلَيْهِ مِثْلُ أَوْزَارٍ مَنْ عَمِلَ بِهِ وَ لَا يَنْقُصُ أُولَئِكَ مِنْ أَوْزَارِهِمْ شَيْئًا.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۳۵/۱).

در بررسی سندی روایت مذکور می‌توان گفت، علی بن ابراهیم (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۲۶۰)، احمد بن محمد خالد برقی (طوسی، ۱۳۵۱: ۵۳) محمد بن عبدالحمید عطار، علاء بن رزین القلاء و زیاد ابو عبیده الحذاء (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۱۷۱-۲۹۸-۳۳۹)، راویان امامی و ثقه بوده و روایت معتبر است. در روایت، پاداش تعلیم دهنده هدایت‌گر، همانند پاداش عامل به محتوای هدایت شمرده شده است. در طرف مقابل، تعلیم باب ضلال، گمراهی و عذاب گمراه‌شدگان را متوجه معلم گمراه کننده می‌داند. گرچه بیان پاداش دال بر رجحان و استحباب است، اما بعید نیست باب هدی، مطلق بوده و شامل معارف، اخلاق، عقائد و احکام مبتلابه که تعلیم آنان واجب است نیز شود. به عبارت دیگر، گرچه مراد از «دعا الی الله» مطلق اعمالی است که موجب تقرب الی الله می‌شود، اما به ضمیمه دیگر آیات همانند «دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ» بیانگر این است که مطلق طاعات و معاصی مراد است؛ در نتیجه اختصاصی به توحید و اعتقادات ندارد؛ زیرا موعظه، اوامر و نواهی همگی مصداق الی الله است. شواهد ذکر شده بیانگر دو حکم شرعی است، که شامل وجوب هدایت در آموزش واجبات و محرمات طبق دلالت آیه دعوت می باشد، همچنین طبق آیه «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا» رجحان مطلق در دعوت دلالت دارد. در نتیجه تعلیم باب هدایت از رجحان مطلق برخوردار است، اما اگر لازمه هدایت را آموزش احکام و مسائل مبتلابه مکلف بدانیم، این مقدار آموزش و تعلیم او دارای الزام خواهد بود. با توجه به عبارت «مَنْ عِلَّمَ بَابَ هُدًى» و «عَلِّمُوهُ إِخْوَانَكُمْ» تعلیم، مقدمه آگاهی و آموزش دیگران بوده و برای هدایت ضرورت دارد. با توجه به اطلاق باب هدی، فعالیت‌های فراآموزشی که موثر در آموزش و تعلیم هستند دارای رجحان بوده و اگر مقدمه آموزش واجب باشد دارای حکم وجوب خواهد بود. بنابراین با توجه به اینکه بیان روایت ایجاد محرک و انگیزه برای گرایش به تعلیم و آموزش توسط صاحبان علم است، باید با تعیین اولویت‌هایی در حکومت، تشویق به تحصیل نموده و با انتخاب محرک‌هایی گرایش به معلم شدن را با پاسخ به نیازهای معیشتی آنان تامین نمود.

همچنین بخش دیگری از فرایند برنامه‌ریزی آموزشی، ناظر به خط مشی‌هاست. در برنامه‌ریزی آموزشی، علاوه بر آموزش مستقیم (قولی)، استفاده از آموزش غیر مستقیم (فعلی) در تربیت پنهان متعلمین موثر است. در قرآن کریم آمده است «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» (فصلت: ۴۱) «قول» صرفاً به دعوت به صورت گفتاری در آیه شریفه دلالت داشته و شامل دعوت رفتاری و علمی نمی‌شود، اما ممکن است، با الغای خصوصیت، دعوت فعلی را شامل شود؛ از این‌رو با انجام رفتار صحیح برای آموزش متعلمین با تکرار یا تشویق موجب تحقق دعوت الی الله می‌شود. همانند آموزش غیر مستقیم و فعلی (پنهان) به متعلمین؛ مثل جایی که معلم با حضور به موقع و سر وقت در کلاس آموزشی، به صورت غیرمستقیم و عملی به متعلمین آموزش نظم می‌دهد. بنابراین دعوت در آیه شریفه، شامل استفاده از روش‌های مستقیم همانند تشویق، ترغیب، تحذیر و روش غیرمستقیم و فعلی (برنامه درسی پنهان) برای آموزش است. این خط‌مشی‌گذاری در نظام آموزشی و بهره‌گیری از برنامه درسی پنهان، اثر بسزایی در تعمیق آموزش دارد که در رفتار معلم و کارکنان مدرسه با یکدیگر و با دانش آموزان، جو و فضای محیطی مدرسه مصداق دارد. رفتار معلم، به عنوان الگوی متعلمین و عنصر مهم آموزشی در آموزش پنهان و غیر مستقیم دانش آموزان جهت ایجاد تعهد همراه با تخصص اهمیت بسیاری دارد. در نتیجه در قاعده هدایت، فرایند برنامه‌ریزی آموزشی دارای ابعاد مختلفی است. از جمله تعیین اولویت‌ها و انتخاب محرک‌هایی همچون تشویق و ترغیب جهت علم‌آموزی و تحصیل در رشته‌های با گرایش کمتر و رسیدگی به نیازهای معیشتی معلمین؛ همچنین اهداف کیفی شامل مشارکت مردمی و اقدامات خیرخواهانه خیرین با اطلاع رسانی و خط‌مشی‌گذاری در روش‌های آموزشی است که علاوه بر آموزش قولی و مستقیم به آموزش فعلی توجه داشته باشند؛ زیرا در تربیت پنهان فراگیران، تاثیر فراوانی دارد.

بحث

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که وظیفه‌مندی حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی را می‌توان بر پایه مجموعه‌ای از قواعد فقهی تبیین کرد. قاعده حفظ نظام، با توجه به نقش آموزش در تأمین نیازهای اساسی جامعه و جلوگیری از اختلال در زندگی اجتماعی، مبنای فقهی را برای ضرورت برنامه‌ریزی آموزشی در سطح کلان فراهم می‌کند. بر پایه این قاعده، آموزش تنها یک فعالیت فردی تلقی نمی‌شود، بلکه هنگامی که تأمین نیازهای جامعه و استمرار نظام اجتماعی به آن وابسته باشد، از سطح رجحان فراتر رفته و به تکلیف تبدیل می‌شود. یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد که این وظیفه با توجه به مبسوط‌الید بودن حکومت، در سطح سیاست‌گذاری، تعیین نیازها، اولویت‌بندی، تأمین امکانات و نظارت بر اجرای برنامه‌های آموزشی تبلور بیشتری می‌یابد. از این منظر، حتی در مواردی که اجرای آموزش به نهادهای غیردولتی واگذار می‌شود، مسئولیت حکومت در قبال اطمینان از تحقق صحیح هدف آموزشی و جلوگیری از اختلال در نظام تعلیم و تربیت باقی می‌ماند.

از سوی دیگر، یافته‌ها نشان می‌دهد که قلمرو وظیفه حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی تنها به حفظ نظم اجتماعی محدود نمی‌شود، بلکه قواعدی مانند دفاع از مسلمانان و حفظ عزت مسلمین، ابعاد محتوایی و هدف‌گذاری نظام آموزشی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهند. بر مبنای قاعده دفاع، آموزش می‌تواند وسیله‌ای برای ایجاد آمادگی علمی و نظامی و نیز تقویت توان جامعه در مواجهه با تهدیدهای سخت و نرم باشد؛ همچنین قاعده حفظ عزت مسلمین اقتضا می‌کند نظام آموزشی در تعیین اهداف و محتوای خود، به رفع زمینه‌های عقب‌ماندگی، تقویت آگاهی و صیانت از جایگاه جامعه اسلامی توجه داشته باشد. بنابراین، برنامه‌ریزی آموزشی از منظر فقهی تنها ناظر به افزایش کمی آموزش خلاصه نمی‌شود، بلکه انتخاب اهداف، تعیین اولویت‌ها و طراحی محتوای آموزشی نیز می‌تواند متأثر از غایات و ارزش‌های مورد تأکید قواعد فقهی باشد.

همچنین، قواعد نشر علم و هدایت نشان می‌دهد که وظیفه حکومت در برنامه‌ریزی آموزشی، علاوه بر تأمین ساختار و امکانات، شامل ایجاد زمینه مشارکت علمی، هدایت آموزشی، ایجاد انگیزه برای تحصیل، توجه به نیازهای معلمان و استفاده از روش‌های مستقیم و غیرمستقیم تربیتی است. در نتیجه، می‌توان گفت مجموعه قواعد مورد بررسی، یک الگوی جامع از برنامه‌ریزی آموزشی ارائه می‌کند که در آن، حکومت از یک‌سو مسئول پاسخ‌گویی به نیازهای آموزشی جامعه است و از سوی دیگر، در تعیین اهداف، اولویت‌ها، محرک‌ها، روش‌های آموزشی و بهره‌گیری از ظرفیت صاحبان علم نقش دارد. از این جهت، یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که فقه می‌تواند علاوه بر ارائه حکم کلی درباره اصل وظیفه حکومت، در سطوح مختلف فرایند برنامه‌ریزی آموزشی نیز توصیه‌هایی داشته باشد؛ توصیه‌هایی که با توجه به نوع قاعده و شرایط اجتماعی، گاه در سطح وجوب و گاه در سطح رجحان قرار می‌گیرند.

نتیجه‌گیری

در پایان آنچه به‌دست آمده این است که مجموعه حکومت اسلامی به‌دلیل عهده دار بودن منصب حکومت و مبسوط‌الید بودن، وظیفه آموزش و تعلیم افراد جامعه را بر عهده دارد. در رویکرد فقه فردی، وظیفه‌مندی حکومت از لحاظ مکلف بودن و عالم بودن حاکم بیان شده که دال بر کفایی بودن وظیفه آموزش توسط حکومت دلالت دارد زیرا علاوه بر حکومت، نهادهایی مثل علماء، والدین و عموم مکلفان در این مورد وظیفه دارند؛ که در صورت انجام توسط هر نهادی از عهده دیگران ساقط است. البته در صورتی که آموزش و تعلیم تنها از عهده حکومت برآید، بالعرض بر او واجب عینی می‌شود. اما در رویکرد فقه حکومت؛ به دلیل لزوم تأمین یکی از نیازهای جامعه با نظام سازی آموزشی و مبسوط‌الید بودن حکومت، جهت اجرای اهداف کلان آموزشی،

حکم وجوب بر عهده شخص نبوده، بلکه بر عهده شخصیت حقوقی اجتماعی حکومت است. البته وجوب برنامه‌ریزی آموزشی به احکام الزامی و مبتلا به جامعه دلالت دارد و فراتر از آن دارای حکم کلی استحباب است. گرچه ممکن است شرایطی همانند نیاز جامعه اسلامی جهت حفظ نظام اجتماعی موجب شود که به مرحله الزامی و وجوب برسد. با توجه به اینکه برنامه‌ریزی آموزشی تصمیم‌گیری برای آینده آموزش و پرورش بوده و منجر به توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و تامین نیازهای جامعه می‌شود؛ وزارت آموزش و پرورش به‌عنوان متولی نظام آموزشی در حکومت، در مدت تحصیلات ابتدایی تا متوسطه موظف به برنامه‌ریزی آموزشی در سطح کلان شامل تبیین وضع موجود (گردآوری اطلاعات لازم نظام آموزشی و بررسی عملکرد گذشته)، شناخت نقاط ضعف و قوت نظام آموزشی (تجزیه و تحلیل اطلاعات گردآوری شده و تمیز آن) و تدوین برنامه است؛ که در واقع گذر از وضع موجود و رسیدن به نقطه مطلوب در نظام آموزشی را شامل می‌شود. این برنامه اجرایی، نقشه عملیاتی و اقداماتی است که باید در آینده انجام شود. با توجه به اهمیت ریل‌گذاری صحیح در برنامه ریزی آموزشی و فراغ از اشتغال یقینی توسط آموزش و پرورش، برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری باید مباشرتاً، توسط وی انجام گردد، اما تصدی‌گری در حوزه اجراء، می‌تواند توسط بخش خصوصی، ولی با نظارت وی انجام گردد تا اطمینان از تحقق اهداف آموزشی صورت پذیرد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

این پژوهش کد اخلاق را به شماره ..... از کمیته اخلاق دانشکده/دانشگاه ..... دریافت کرده است. نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

جمع‌آوری داده‌ها: علیرضا جانعلی زاده چناری؛ تهیه گزارش پژوهش: علیرضا جانعلی زاده چناری؛ تحلیل داده‌ها: علیرضا جانعلی زاده چناری، مجید طرقي و محمدهادی فاضل.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر مطالعه متن حاضر و ارائه نظرهای ارزشمند ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- قرآن کریم.
- آشوری، داریوش (۱۳۸۹)، *دانشنامه سیاسی*، تهران: نشر مروارید.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (۱۴۰۴ق) *شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید*، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد (۱۳۶۵)، *النهايه فی غریب الحدیث والاثر*، قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن ادريس حلی، فخرالدین ابوعبدالله (۱۴۱۰ق)، *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی*، قم: نشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق)، *معجم مقاییس اللغة*، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۳۶۳)، *لسان العرب*، قم: نشر ادب حوزه.
- اراکي، محسن (۱۳۹۳)، *فقه نظام سیاسی اسلام*، قم: نشر معارف.
- اعرافى، علیرضا (۱۳۹۵)، *فقه تربیتی*، جلد اول، قم: موسسه اشراق و عرفان.
- اعرافى، علیرضا (۱۳۹۹)، *فقه تربیتی*، جلد سیام، قم: موسسه اشراق و عرفان.
- انصارى (شیخ انصارى)، مرتضی (۱۴۱۹ق)، *فرائد الاصول*، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- انوری، حسن (۱۳۸۵)، *فرهنگ فشرده سخن*، تهران: نشر سخن.
- بحرانی، یوسف (۱۴۰۵ق)، *الحدائق الناضره فی الاحکام العتره الطاهره*، قم: نشر اسلامی.
- بهرام پور، محسن (۱۳۹۵)، *مبانی برنامه ریزی آموزشی*، تهران: سمت.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشیعه*، قم: موسسه آل البيت ۷.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ق)، *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت: دارالفکر.
- حسینی عاملی، محمدجواد (۱۲۲۶ق)، *مفتاح الکرامه*، قم: دار احیاء التراث العربی.
- حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق)، *تحریر الاحکام الشرعیه علی المذهب الامامیه*، قم: نشر موسسه الامام الصادق ۷.
- خوئی، ابوالقاسم (۱۴۱۷ق)، *مصباح الفقاهه فی المعاملات*، قم: انصاریان.
- خوئی، ابوالقاسم (بی تا) *معجم رجال حدیث*، جلد چهارم، قم: موسسه الخوئی الاسلامیه.
- خوئی، ابوالقاسم (۱۴۱۸ق)، *موسوعه الامام الخوئی*، قم: موسسه الخوئی الاسلامیه.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۹)، *لغت نامه*، تهران: سیروس.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت: دارالقلم.
- زارعی متین، حسن (۱۴۰۳)، *مدیریت رفتار سازمانی پیشرفته*، تهران: نشر آگه.
- صدر، سید محمد باقر (بی تا)، *البحوث فی علم الاصول*، تقریرات عبدالساتر، الدار الاسلامیه.
- صدر، سید محمد باقر (۱۹۷۹)، *المدرسه القرآنیه*، بیروت: دارالتعارف و المطبوعات.
- صدوق قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ق)، *من لا یحضره الفقیه*، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت: موسسه اعلمی للمطبوعات.
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵)، *مجمع البحرین*، تهران: مرتضوی.
- طوسی، (شیخ طوسی)، محمد بن حسن (۱۳۵۱)، *الفهرست*، مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد.

- طوسی، (شیخ طوسی)، محمد بن حسن (۱۳۶۴ق)، تهذیب الاحکام، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طوسی، (شیخ طوسی)، محمد بن حسن (۱۴۲۷ق)، رجال طوسی، قم: موسسه نشر اسلامی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق)، کتاب العین، قم: هجرت.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵ق)، القاموس المحيط، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- فیومی مصری، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق)، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قم: موسسه دارالهجره.
- کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق)، رجال کشی، مشهد: موسسه نشر دانشگاه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تصحیح غفاری علی اکبر و آخوندی محمد، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گروه مشاوران یونسکو (۱۳۶۹)، فرایند برنامه ریزی آموزشی، ترجمه فریده مشایخ، تهران: انتشارات مدرسه.
- محمد بن مکی (شهید اول)، (بی تا) القواعد والقوائد، محقق: سید عبدالهادی الحکیم، قم: منشورات مکتبه المفید.
- مفید (شیخ مفید)، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: نشر کنگره شیخ مفید.
- ملکی، حسن (۱۳۹۵)، برنامه ریزی درسی، تهران: پیام اندیشه.
- موسوی خمینی (امام خمینی ز)، روح الله (۱۴۲۱ق)، کتاب البیع، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار.
- موسوی خمینی (امام خمینی ز)، روح الله (۱۴۲۳)، ولایت فقیه، تهران: موسسه تنظیم آثار.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق)، رجال النجاشی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۱۳ق)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، قم: موسسه معارف الاسلامیه.
- نراقی، مولی احمد (۱۴۱۵ق)، مستند الشیعه فی احکام الشریعه، قم: موسسه آل البيت.

References

- Ansari, Murtada (Shaykh al-Ansari) (۱۴۱۹ AH). *The Principles of Jurisprudence* [Fara'id al-Usul]. Qom: Majma' al-Fikr al-Islami. (In Arabic)
- Anvari, Hassan (۱۳۸۵). *The Concise Sokhan Dictionary* [Farhang-e Feshorde-ye Sokhan]. Tehran: Sokhan Publishing. (In Persian)
- Arafi, Alireza (۱۳۹۵). *Jurisprudence of Education*, Vol. ۱ [Fiqh-e Tarbiyati, Jild-i Awwal]. Qom: Eshraq va Irfan Institute. (In Persian)
- Arafi, Alireza (۱۳۹۹). *Jurisprudence of Education*, Vol. ۳۰ [Fiqh-e Tarbiyati, Jild-i Sim]. Qom: Eshraq va Irfan Institute. (In Persian)
- Araki, Mohsen (۱۳۹۳). *Jurisprudence of the Political System of Islam* [Fiqh-e Nizam-e Siyasi-ye Islam]. Qom: Ma'arif Publishing. (In Persian)
- Ashouri, Dariush (۱۳۸۹). *The Political Encyclopedia* [Danishnameh-ye Siyasi]. Tehran: Morvarid Publishing. (In Persian)
- Bahrampour, Mohsen (۱۳۹۵). *Foundations of Educational Planning* [Mabani-ye Barnameh-rizi-ye Amuzeshi]. Tehran: SAMT. (In Persian)
- Bahrani, Yusuf (۱۴۰۵ AH). *The Blooming Gardens in the Rulings of the Pure Household* [Al-Hada'iq al-Nadira fi Ahkam al-'Itrah al-Tahirah]. Qom: Islamic Publishing. (In Arabic)
- Dehkhoda, Ali Akbar (۱۳۳۹). *Dictionary* [Lughatnameh]. Tehran: Sirous. (In Persian)
- Farahidi, Khalil b. Ahmad (۱۴۰۹ AH). *The Book of al-'Ayn* [Kitab al-'Ayn]. Qom: Hijrat. (In Arabic)
- Fayyumi Misri, Ahmad b. Muhammad (۱۴۱۴ AH). *The Illuminating Lamp in the Strange of the Great Commentary* [Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir]. Qom: Dar al-Hijrah Institute. (In Arabic)
- Firuzabadi, Muhammad b. Ya'qub (۱۴۱۵ AH). *The Comprehensive Dictionary* [Al-Qamus al-Muhit]. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. (In Arabic)
- Group of UNESCO Consultants (۱۳۶۹). *The Process of Educational Planning* [Farayand-e Barnameh-rizi-ye Amuzeshi]. Trans. Farideh Mashayekh. Tehran: Madrasah Publications. (In Persian)
- Hilli, al-Hasan b. Yusuf (Allamah al-Hilli) (۱۴۱۴ AH). *Editing the Shari'a Rulings according to the Imami School* [Tahrir al-Ahkam al-Shar'iyyah 'ala al-Madhhab al-Imamiyyah]. Qom: Imam al-Sadiq Institute Publications. (In Arabic)

- Hurr al-‘Amili, Muhammad b. al-Hasan (١٤٠٩ AH). *Detailed Channels of the Shi‘a to the Acquisition of Shi‘a Issues* [Tafsil Wasa’il al-Shi‘ah ila Tahsil Masa’il al-Shi‘ah]. Qom: Al al-Bayt Institute. (In Arabic)
- Husayni al-‘Amili, Muhammad Jawad (١٢٢٦ AH). *The Key of Generosity* [Miftah al-Karamah]. Qom: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabi. (In Arabic)
- Husayni al-Zabidi, Muhammad Murtada (١٤١٤ AH). *The Bride’s Crown from the Jewels of the Dictionary* [Taj al-‘Arus min Jawahir al-Qamus]. Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
- Ibn Abi al-Hadid, ‘Abd al-Hamid b. Hibat Allah (١٤٠٤ AH). *Ibn Abi al-Hadid’s Commentary on Nahj al-Balaghah* [Sharh Nahj al-Balaghah li-Ibn Abi al-Hadid]. Qom: Maktabat Ayatollah al-Marashi al-Najafi. (In Arabic)
- Ibn al-Athir al-Jazari, Mubarak b. Muhammad (١٣٦٥). *The End in the Strange of Hadith and Tradition* [Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar]. Qom: Ismailian Press Institute. (In Arabic)
- Ibn Faris, Ahmad (١٤٠٤ AH). *Dictionary of Language Standards* [Mu‘jam Maqayis al-Lughah]. Qom: Maktab al-A‘lam al-Islami. (In Arabic)
- Ibn Idris al-Hilli, Fakhr al-Din Abu ‘Abd Allah (١٤١٠ AH). *The Secrets Encompassing the Editing of Legal Opinions* [Al-Sara’ir al-Hawi li-Tahrir al-Fatawi]. Qom: al-Nashr al-Islami, affiliated with the Society of Seminary Teachers. (In Arabic)
- Ibn Manzur, Muhammad b. Mukarram (١٣٦٣). *The Tongue of the Arabs* [Lisan al-‘Arab]. Qom: Adab-e Hawzah Publishing. (In Arabic)
- Kashshi, Muhammad b. ‘Umar (١٤٠٩ AH). *Rijal al-Kashshi* [Rijal al-Kashshi]. Mashhad: University Publishing Institute. (In Arabic)
- Khoei, Abu al-Qasim (١٤١٧ AH). *The Lamp of Jurisprudence in Transactions* [Misbah al-Faqahah fi al-Mu‘amalat]. Qom: Ansarian. (In Arabic)
- Khoei, Abu al-Qasim (١٤١٨ AH). *The Encyclopedia of Imam al-Khoei* [Musu‘at al-Imam al-Khoei]. Qom: al-Khoei Islamic Institute. (In Arabic)
- Khoei, Abu al-Qasim (n.d.). *Dictionary of Hadith Narrators*, Vol. ٤ [Mu‘jam Rijal al-Hadith, Jild-i Chaharum]. Qom: al-Khoei Islamic Institute. (In Arabic)
- Kulayni, Muhammad b. Ya‘qub (١٤٠٧ AH). *Al-Kafi* [Al-Kafi]. Ed. Ali Akbar Ghaffari and Muhammad Akhundi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Maleki, Hassan (١٣٩٥). *Curriculum Planning* [Barnameh-rizi-ye Darsi]. Tehran: Payam-e Andisheh. (In Persian)
- Mousavi Khomeini, Ruhollah (Imam Khomeini) (١٤٢١ AH). *The Book of Sale* [Kitab al-Bay‘]. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini’s Works. (In Arabic)

- Mousavi Khomeini, Ruhollah (Imam Khomeini) (۱۴۲۳). *Governance of the Jurist* [Velayat-e Faqih]. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Mufid, Muhammad b. Muhammad (Shaykh al-Mufid) (۱۴۱۳ AH). *Guidance in Knowing the Proofs of God over the Servants* [Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah 'ala al-'Ibad]. Qom: Shaykh Mufid Congress Publications. (In Arabic)
- Muhammad b. Makki (Shahid al-Awwal) (n.d.). *The Rules and Benefits* [Al-Qawa'id wa al-Fawa'id]. Ed. Sayyid 'Abd al-Hadi al-Hakim. Qom: Maktabat al-Mufid Publications. (In Arabic)
- Najafi, Muhammad Hasan (۱۴۱۳ AH). *The Jewel of Speech in the Explanation of the Laws of Islam* [Jawahir al-Kalam fi Sharh Sharai' al-Islam]. Qom: Institute of Islamic Ma'arif. (In Arabic)
- Najashi, Ahmad b. Ali (۱۴۰۷ AH). *Rijal al-Najashi* [Rijal al-Najashi]. Qom: Islamic Publications Office. (In Arabic)
- Naraqi, Mulla Ahmad (۱۴۱۰ AH). *The Document of the Shi'a in the Rulings of the Shari'a* [Mustanad al-Shi'ah fi Ahkam al-Shari'ah]. Qom: Al al-Bayt Institute. (In Arabic)
- Raghib al-Isfahani, Husayn b. Muhammad (۱۴۱۲ AH). *Vocabulary of Quranic Terms* [Mufradat Alfaz al-Qur'an]. Beirut: Dar al-Qalam. (In Arabic)
- Sadr, Sayyid Muhammad Baqir (۱۹۷۹). *The Quranic School* [Al-Madrasah al-Qur'aniyyah]. Beirut: Dar al-Ta'aruf wa al-Matbu'at. (In Arabic)
- Sadr, Sayyid Muhammad Baqir (n.d.). *Studies in the Science of Usul* [Al-Bahuth fi 'Ilm al-Usul]. Report by 'Abd al-Satir. al-Dar al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Saduq Qummi, Muhammad b. Ali b. Babawayh (Shaykh al-Saduq) (۱۴۱۳ AH). *The One Who Has No Jurist Present* [Man La Yahduruhu al-Faqih]. Qom: Publications of the Society of Seminary Teachers of Qom. (In Arabic)
- Tabatabai, Sayyid Muhammad Husayn (۱۳۹۰). *The Balance in the Interpretation of the Qur'an* [Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an]. Beirut: al-A'jami Institute for Publications. (In Arabic)
- Tarihi, Fakhr al-Din b. Muhammad (۱۳۷۰). *The Meeting Place of the Two Seas* [Majma' al-Bahrayn]. Tehran: Murtazavi. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad b. al-Hasan (Shaykh al-Tusi) (۱۳۰۱). *The Index* [Al-Fihrist]. Mashhad: Mashhad University Press. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad b. al-Hasan (Shaykh al-Tusi) (۱۳۶۴ AH). *The Refinement of Rulings* [Tahdhib al-Ahkam]. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad b. al-Hasan (Shaykh al-Tusi) (۱۴۲۷ AH). *Rijal al-Tusi* [Rijal al-Tusi]. Qom: Islamic Publishing Institute. (In Arabic)

Zarei Matin, Hassan (۱۴۰۳). *Advanced Organizational Behavior Management* [Modiriyat-e Raftar-Sazmani-ye Pishrafteh]. Tehran: Agah Publishing. (In Persian)